

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב-תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

נשכחות מלשון ספר האגדה

ספר האגדה של ביאליק-רבניצקי אינו אוצר אגדות בלבד, אלא גם אוצר הלשון. מדי קראך בו תמה אתה וחוזר ותמה, מה רבים ומגוונים הביטויים והציורים, הן הלקוחים כלשונם מדברי חז"ל הן המתורגמים בידי המאספים. אבל תמה אתה כפליים, עד כמה לא ידענו לנצל אוצר בלום זה. הלא נאבקים אנו עם לשוננו, אף כופים עליה ביטויים ותמונות שלא כרוחה — אבל איננו משתדלים די הצורך לדלות מן האוצר שלפנינו מה שניתן להחייאה.

ברשימה זו ברצוני להציג לפני הקורא ביטויים אחדים אשר מן הראוי לחזור ולהביאם לידיעת הרבים, ביטויים אשר על רובם פסחה אף עין המילונאים. הדגשתי במבחר מצומצם זה במיוחד מלים וביטויים העשויים לרשת את מקומם של אמרות לעז ופתגמי לעז השגורים בפנינו או לביטויים שדבק בהם טעם חריפות עממית. נראה בעיניי, כי לפחות מקצת הביטויים האלה עשויים להעשיר גם את סגנוננו כיום.

האם הכרח לנו להיעזר במיתולוגיה היוונית ולדבר על חבית מפולשת זו של בנות דנידיות בגיהנום, כפי שעשה מנדלי (בעמק הבכא, סוף מעשה)? הנה מה שמסופר על ר' יהושע בן חנניה — בתרגומם של ביאליק-רבניצקי: „הביא אותם המים מבית הבליעין (מבי בליעין) ונתנם בחבית. אמר להם: מלאו חבית זו ולכו לכם. עמדו למלאותה, וראשון

(1) חציטות שברשימה זו מכוונות לפהדורה תרצ"א — תרצ"ו.

ראשון שעירו לתוכה נבלע" (ספר האגדה ב, מא). עם כל
עמלם לא הצליחו אסוא למלא את החבית. אם כן אין לנו
צורך בחבית של דנאידות, אלא נוכל לדבר על חבית
של מי בית הבליעין.

יש משיבים לאדם המתפאר במעשים, אשר היה יכול
לבצעם במקום אחר (אבל לא לעינינו): Hic Rhodos hic
salta, כלומר: הרי לך האי רודוס — קפוף (כפי שהתפארת).
אולם כבר בימי שימי בר חייא היו הבריות אומרים על טענת
גזמנים מעין זו: „גמל במדי רוקד על קב? — הרי קב והרי
גמל והרי מדי, ואינו רוקד" (שם ב, קמב). ובכך בקיצור:
הרי קב והרי גמל.

במשא ומתן קשה מנסים לפתות את הצד שכנגד
באמרות חלקלקות ובדברי איום גם יחד. רעיון זה של Peitsche
und Zuckerbrot מבוטא בדברי ר' שמעון בן יוחאי (שם ג,
קפט): „אמר להם הקב"ה לישראל: אם תעשו את התורה —
הרי נָפֵר לאכול. ואם לאו — הרי מקל ללקות בו". ובכך:
הדיון מתנהל בכיכר ובמקל.

לא פעם נשאלים אנו שאלות מסוג ה"קלוֹצְקֶשֶׁה'ס"
המפורסמות, שאלות אשר לא ייתכן להשיב עליהן תשובה
רצינית. כאלה היו השאלות, ששאל ר' זירא את רב יהודה.
ראהו שדעתו בדוחה עליו, „ואלו שאל ממנו כל חללו של עולם
(כל חללי עלמא), היה אומר לוי" (שם ו, לז). מעתה, לא
„קלוֹצְקֶשֶׁה'ס" אנו שואלים, כי אם כל חללו של עולם.

אם יעמוד אדם ויתלונן, שאין מה לאכול, בוודאי יקומר
להרגיעו ולנחמו: עדיין לא מת איש ברעב. ואילו רב אדא

בר מתנא אמר (שם ג, קכ): „כלום כלו קרומיותי באגם
(מי שלימו קרומי באגמי)?”

אדם האומר דברים שאין להם טעם הריהו מפטפט —
כך נאמר — דברי הבלים. ביטוי „חזק” יותר (מעין Er quatscht
ungereimtes Zeug zusammen) הוא „הוא שונה כְּכֶשׁ שֶׁל
כְּפִי נִיּוֹת” (שם ב, קמא — ברנש דתנה כבשה דאחוניא, ירושׁ
ב״ב ה, יא). אולם אם נרצה להיות אדיבים, נשאל רק בתמיהה:
„מה שיחתו של מרז?” (שם ב, קמט — שותא דמר לא
גמירנא [ידענא]).

מי שנותן לנו עצות ואינו מקיימן בגופו, רגילים להשיב
לו: „רופא, רפא עצמך!” על פי פתגם לא-עברי. שמא נחליף
מאמר זה בביטוי: „רופא, רפא חגירתך!” (שם ה, לב).
כיצד נקרא לאותו אדם שפל, אשר יפתח את הקברים
כדי להפשיט את הגוויות (Leichenfledderer)? הוא מחטט
מתים (שם ב, קעג). ושמה נקרא כך — בהשאלה — גם לאותו
רשע, המוציא מחברו בשעת דוחקו את פרוטתו האחרונה?
רבים העסקנים והעסקניות, הזוכים לכינוי „מאכער”.
אשה מסוג זה (Obermacherin) תיקרא בשם שלטונית (שם
ו, סא). (ביאליק-רבניצקי נמשכו אחרי הגירסה „רישתנהו”).
וכיצד נקרא לאדם גבה-קומה ביותר (Hopfenstange,
Lulatsch)? אולי יש שיקראו לו דרך צחוק „תָּרֵן”. אבל כלום
יודעים הם, שזה ביטוי מלשון חזׁל (שם ה, סו): גבוה לא
ישא גבוהית שמא יצא מהן תורן (בכורות מה ע״ב).

בערך קעקע נמצא במילונים, שפירוש הפועל: קרא.

(1) מין צמח-מים, ששימש מאכל.

קרקר. אבל רצוי לדקדק ולהציל את המשמעות המקורית:
קעקוע אינו קרקור. המשפט „הטל להם מים בספל וקעקע
להם כתרנגולים“ (ספר האגדה ה. צז) פירושו: כמו לתרנגולים.
קעקוע הוא אפוא אותו click הנוצר עם שאיפת האוויר,
כשהפה פתוח בשני קצותיו בלבד, והאוויר נכנס בין הלשון
והלסת התחתונה. זהו הקול שאותו מוציא אדם כשהוא מזמן
את התרנגולים, שיבואו לאכול.

טוב שם משמן טוב, והיפוכו: שם רע, אבל אל נאמר
על אדם, שיש לו שם רע, אם אין כוונתנו לומר אלא
ששמועתו רעה (שם ב, קנג).

אולי כדאי להבדיל: הגרים בבית אחד הם דְּיָרִים,
היושבים בארץ אחת הם תושבים, ואילו הדרים בעיר
בעיר מסוימת ייקראו דְּיָרִים (שם ה, רנב; כך נוקד —
כנראה בכוונה — כדי להבדיל מלה זו מן דְּיֹר־דְּיֹר (כגון
שם א, לג), שפירושו: דְּיָר).

פסולת הוא חומר המושלך מפני שהוא פסול. אבל חומר
המושלך, מפני שהוא מיותר או נושר בשעת העיבוד הוא
נשורת. אולם אין זאת מלה מחודשת, והיא מציינת לא רק
את החומרים הנושרים בשעת העבודה — כפי שאפשר לחשוב
על פי המילונים. כל Abfall — גם של פירורי אוכל — הוא
נשורת (שם ה, מד).

כל אחד מאתנו מכיר איש האוהב להרבות מחלוקת,
איש כזה — במלה אחת — הוא פֶּלְגָאִי (פלגאה) (שם ב, קנט).
הפועל פרק משמש בכל המשמעויות של הרכבי הפועל
lösen. לא רק פריקת מטען וקשר (lösen), פריקה מעבדות

לגאולה (erlösen) וכו', אלא גם לפריקת משכון (einlösen).
(auslösen). זאת מותר לנו, כנראה, ללמוד מן הדרש: ידוע —
שאני ממשכנם, תדע — שאני סורקם (או במשמעות „גואלם“?
— שם ג, פא).

על בגד, שאין מידותיו הולמות אותי, אומר „אינו
מתקבל עליי“ (שם ה, ריא).

איש, אשר מת עליו קרוב, אומרים עליו, שאירע „מקרה
מוות“ (Todesfall) במשפחתו. מלה עברית ראויה יותר היא
שפול (שם ב, קסא): „בבית רב חסדא ששים שמחות, ובבית
רבה ששים שפולים“ (תיכלי).

כאמור, רק פירורים ליקטנו. אבל יצאו אלה ללמד על
הכלל: עד שנבוא וניצור מלים חדשות — ולא תמיד ברוח
לשוננו — חובה עלינו לעיין בעבודותיהם של חכמינו וסופרינו.
ועיון זה תמיד שכרו בצדו.